

An Ontological Investigation of the Sending down of Multiplicities from the Treasures of the Unseen in Ibn Arabi's School

Esmat Nayyeri¹ | Mohammad reza Jeweler² | Tahereh Rahimpour azghadi³
Mohammadjava Enayati Rad⁴

1. Ph.D. Candidate, Department of Islamic Studies, University of Ferdowsi Mashhad, Mashhad, Iran.

E-mail: esmatnayyeri64@gmail.com

2. Corresponding Author, Associate Professor, Department of Islamic Studies, University of Ferdowsi Mashhad, Mashhad, Iran.

E-mail: javaheri@um.ac.ir

3. Assistant Professor, Department of Islamic Studies, University of Ferdowsi Mashhad, Mashhad, Iran.

E-mail: rahimpoor@um.ac.ir

4. Assistant Professor, Department of Islamic Studies, University of Ferdowsi Mashhad, Mashhad, Iran.

E-mail: enayati-m@um.ac.ir

Article Info

Article type:

Research Article

Article history:

Received: 6 July 2024

Received in revised form:

12 August 2024

Accepted:

10 September 2024

Published online:

26 September 2024

Keywords:

first and second determination,
absolute existence,
sending down the multiplicities,
manifestation.

ABSTRACT

Objective: From the viewpoint of Ibn Arabi, the world system is a longitudinal system sent down from the divine treasures of the Unseen: "Here is not a thing but that its sources are with us, and we do not send it down except in a known measure." And He holds the key to the sending down: "With Him are the treasures of the Unseen; no one knows them except Him." And the the Best Names are the key to the sending down: "Say, 'Invoke "Allah" or invoke "the All-beneficent." Whichever [of His Names] you may invoke, to Him belong the Best Names." Using the descriptive- analytical method, this article aims to answer this question: How are the multiplicities of multiple worlds sent down from the treasures of the unseen without His containing any kind of multiplicity? According to Ibn Arabi, God's essence is an absolute existence that has no manifestation. All perfections are integrated in the divine essence. The first manifestation of the essence of the Almighty God is the knowledge of the truth in its own essence, referred to as the first determination. The next level of manifestation of the divine essence in the station of essence is for essence with all the details of fixed names and essences, referred to as second determination. Divine names and fixed essences are manifested in the divine essence, and finally, these essences are realized with the most sacred effusion outside and form the process of the sending down of the levels of existence from the world of intellects with all its concomitances, the imaginal world and the world of nature with all its length and breadth.

Cite this article: Nayyeri, E., Jeweler, M.R., Rahimpour azghadi, T., & Enayati rad, M.J. (2024). An Ontological Investigation of the Sending down of Multiplicities from the Treasures of the Unseen in Ibn Arabi's School. *Studies in Comparative Religion and Mysticism*, 8 (2), 159-176. DOI: <http://doi.org/10.22111/jrm.2024.49004.1202>

© The Author(s).

Publisher: University of Sistan and Baluchestan

DOI: <http://doi.org/10.22111/jrm.2024.49004.1202>

Methods:

The present research, using a descriptive-analytical method, aims to trace the interpretations of Saadiyeh Sheikh regarding the verses related to women

Saadiyeh Sheikh, as one of the Muslim feminists, has been influenced by the methodological thoughts of Fazlur Rahman and Muhyiddin Ibn Arabi in her feminist readings of verses related to women. She believes, drawing from Fazlur Rahman's theories that the principles of the Quran should align with contemporary conditions. Accordingly, she emphasizes the importance of the historical context of the verses and argues that the Quran should be interpreted considering the circumstances at the time of revelation. From this perspective, Saadiyeh Sheikh considers traditional interpretations of verse 34 of Surah An-Nisa regarding "daraba" (striking) and "qawwamah" (guardianship) as contradictory to the theory of monotheism, believing that women's obedience to men signifies a contradiction with God's sovereignty.

Critics of Saadiyeh Sheikh argue that her reasoning has flaws; women's obedience to men is not in opposition to obedience to God and can be interpreted differently. Furthermore, the Quran emphasizes obedience to other authorities, such as the Prophet and parents, which reflects the absolute authority of God. Saadiyeh Sheikh has also accepted the mystical ideas of Ibn Arabi, who emphasizes the equality of women and men in an ontological sense and acknowledges the spiritual potentials of women. Ibn Arabi believes that men and women are equal in humanity, and women can attain the highest spiritual ranks. He even mentions the superiority of women in certain instances. Based on Ibn Arabi's theories, Saadiyeh Sheikh asserts that the value of women's testimony in court depends on their experience and knowledge, and the number of witnesses can vary.

Results:

This article examines the influence of the thoughts of Fazlur Rahman and Muhyiddin Ibn Arabi on Saadiyeh Sheikh and the evolution of her views. In the first stage, Saadiyeh Sheikh, influenced by Fazlur Rahman's hermeneutical method, considers the interpretation of the Quran to be affected by patriarchal perspectives and the historical and cultural context. Fazlur Rahman proposes a two-step method for interpreting the Quran, which first focuses on the text and historical conditions of the verses and then expands these meanings to contemporary contexts. Using this method, Saadiyeh Sheikh interprets verse 34 of Surah An-Nisa, asserting that traditional interpretations of this verse may conflict with the theories of monotheism and gender equality.

Following this stage, she, influenced by the teachings of Ibn Arabi and feminist hermeneutics, reinterprets verse 282 of Surah Al-Baqarah regarding women's testimony, rejecting the equality of the testimony of two women to that of one man in all cases. She believes that the value of women's testimony depends on their experience and knowledge, and that the number of witnesses can vary based on the circumstances of the time.

Conclusions:

The analysis of Saadiyeh Sheikh's views shows that she, influenced by various theories, seeks to redefine the status of women in Islam and attempts to challenge traditional perspectives through a feminist reading. However, her opinions also face criticisms based on religious and historical foundations.

تحلیل انتقادی تأثیر آرای فضل الرحمن و محی الدین عربی بر اندیشه هرمنوتیکی سعدیه

شیخ در آیات مربوط به زنان

عصمت نیری^۱ | محمدرضا جواهری^۲ | طاهره رحیم پور ازغدی^۳ | محمدجواد عنایتی راد^۴

۱. دانشجوی دکتری، رشته مدرسی معارف اسلامی، دانشگاه فردوسی مشهد، مشهد، ایران. رایانامه: esmatnayyeri64@gmail.com
۲. نویسنده مسئول، دانشیار، گروه معارف اسلامی، دانشکده الهیات، دانشگاه فردوسی مشهد، مشهد، ایران. رایانامه: javaheri@um.ac.ir
۳. استادیار، گروه معارف اسلامی، دانشکده الهیات، دانشگاه فردوسی مشهد، مشهد، ایران. رایانامه: rahimpoor@um.ac.ir
۴. استادیار، گروه معارف اسلامی، دانشکده الهیات، دانشگاه فردوسی مشهد، مشهد، ایران. رایانامه: enayati-m@um.ac.ir

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: مقاله پژوهشی	تحولات سیاسی و اجتماعی اوایل قرن بیستم، باعث شکل‌گیری جریان‌های فمینیستی میان مسلمانان شد. سعدیه شیخ، یکی از شخصیت‌های فمینیسم اسلامی است؛ که در حوزه مطالعات اسلامی، به تألیف و پژوهش پرداخته است. پژوهش حاضر، با روش توصیفی - تحلیلی، در پی ریشه‌یابی خوانش سعدیه شیخ، در تفسیر آیات مربوط به زنان است. مهم‌ترین یافته‌ها حاکی از آن است؛ که ادبیات پژوهشی او در آغاز، همانند دود و بارلاس، متأثر از اندیشه روش‌شناختی فضل الرحمن بوده است. سعدیه شیخ، با تأسی از این دیدگاه، تلاش کرده است تا آیات مربوط به زنان را، با در نظر گرفتن بافت تاریخی و شرایط زمان نزول وحی، تفسیر کند. سعدیه شیخ، پس از آشنایی با عرفان اسلامی و آثار محی‌الدین عربی، از دیدگاه‌های عرفانی، برای ارائه تفسیر فمینیستی بهره برده است. ابن عربی، به تساوی زن و مرد در معنای هستی‌شناختی، تأکید دارد و معتقد است زنان می‌توانند به عالی‌ترین معارف ربّانی برسند. سعدیه شیخ نیز با تأسی به این دیدگاه‌ها، به دنبال ایجاد عدالت جنسیتی در تفاسیر قرآنی است. نقد عمده دیدگاه سعدیه شیخ، در مبنای هرمنوتیکی وی است، که در آن روش، به جای تمرکز بر متن و کشف مراد متکلم، از شیوه هرمنوتیک فلسفی پیروی می‌شود. وی در این خوانش، با کاربست اصول فمینیستی، مانند عدالت جنسیتی و برابری زن و مرد، به تفسیر آیات پرداخته است. این رویکرد با روش سنتی مفسران اسلامی که متن‌محور و به دنبال کشف مراد متکلم هستند، در تضاد است. این مقاله، با بررسی این تأثیرات، به تحلیل و نقد دیدگاه‌های سعدیه شیخ در موضوعات مختلف مانند "ضرب و خشونت"، "قوامیت" و "شهادت زنان در محکمه" می‌پردازد و تلاش می‌کند تا نقاط قوت و ضعف تفاسیر فمینیستی وی را روشن سازد.
تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۴/۱۶	
تاریخ ویرایش: ۱۴۰۳/۵/۲۲	
تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۶/۲۰	
تاریخ انتشار: ۱۴۰۳/۷/۵	
واژه‌های کلیدی:	
فمینیسم اسلامی، سعدیه شیخ، ضرب، قوامیت، شهادت زنان، ابن عربی	

استناد: نیری، عصمت؛ جواهری، محمدرضا؛ و رحیم پور ازغدی، طاهره؛ عنایتی راد، محمدجواد (۱۴۰۳). تحلیل انتقادی تأثیر آرای فضل الرحمن و محی

الدین عربی بر اندیشه هرمنوتیکی سعدیه شیخ در آیات مربوط به زنان. *مطالعات ادیان و عرفان تطبیقی*، ۸ (۲)، ۱۷۶-۱۵۹.
DOI: <http://doi.org/10.22111/jrm.2024.49004.1202>

مقدمه

فمینیسم اسلامی، به دنبال حقوق زنان، برابری جنسیتی و عدالت اجتماعی در چارچوب اسلامی است؛ به این صورت که آموزه‌های برابری را، در قرآن پر رنگ کنند و برداشت‌های مردسالارانه اسلامی، از آموزه‌های قرآن، حدیث و شریعت را بازبینی کرده؛ تا جامعه‌ای بر پایه عدالت و برابری بیشتر بنا کنند. از دیدگاه آنان، تفسیر آیات مربوط به زنان، از سوی مفسرین مردسالار، موجب محدودیت‌هایی برای زنان شده است؛ که مطابق با اصول و ارزش‌های فمینیستی نیست. حل چالش دوگانگی آیات مربوط به زنان با فرهنگ فمینیستی، مفسران فمینیسم اسلامی را به این دیدگاه رسانده، که نظریه‌های اسلامی، در خصوص حقوق زنان، بازنویسی و باز تعریف شود.

سعدیه شیخ، از جمله محققانی است؛ که پس از آشنایی با عرفان اسلامی، بویژه آثار ابن عربی، که در آن، به جای جنسیت، بر انسانیت، تأکید شده است؛ به این نکته می‌رسد، که عرفان می‌تواند، اهداف فمینیسم را محقق سازد؛ و تضاد بین تفسیر آیات مربوط به زنان، با اصول و ارزش‌های فمینیستی را برطرف کند؛ بنابراین، او به ارائه‌ی خوانشی از آیات مربوط به زنان، با رهیافتی از عرفان، می‌پردازد.

کتاب و مقالاتی، در زمینه نظریات سعدیه شیخ، نوشته شده است: از جمله کتاب "حاشیه‌های فمینیستی قرآن" از عایشه هدایت الله با ترجمه مرضیه محصص و نفیسه دانش فرد، که نویسنده در این کتاب، بررسی خود را به آثار چند نویسنده و مفسر مسلمان ساکن امریکا اختصاص داده است و پس از معرفی آنان، روش‌های تحلیلی این مفسران را بیان می‌کند و سپس این گرایش تفسیری را، مورد نقد قرار می‌دهد. ویژگی برجسته این کتاب، دقت نظر نویسنده، در تبیین تناقضات درونی دیدگاه‌های مفسران زن‌محور، در تفسیر آیات مرتبط با زنان است.

و مقاله‌ای، با عنوان « بررسی خوانش سعدیه شیخ از اندیشه‌های ابن عربی درباره زنان »، نگاشته نفیسه دانش فرد، مرضیه محصص، که در این پژوهش، تأکید اصلی بر کتاب مهم شیخ، به نام « روایت‌های صوفیانه از صمیمیت، ابن عربی، جنسیت و گرایش جنسی »، به شرح و تبیین فصول کتاب و ارائه‌ی نظریات وی، با تأکید بر تصوف می‌پردازد. مرضیه محصص، که مترجم کتاب پیش گفته است؛ در مقاله‌ای، به تحلیل فصول آن کتاب، پرداخته است. همچنین، مقاله‌ای با عنوان « رهیافتی به فمینیسم اسلامی خوانش دیدگاه سعدیه شیخ و پردازش فمینیستی او از آراء ابن

عربی «، نویسندگان: محمدصادق هدایت زاده گشتی، سهیلا پیروزفر؛ نگرش های سعدیه شیخ را با عنایت به آرای ابن عربی استخراج کرده اند. در این مقاله، خوانش فمینیستی شیخ، از مفاهیمی مثل «انسان کامل» و «صفات جلال و جمال» بیان شده و در برخی مسائل چالشی، همچون «درجه» (برتری مرد بر زن)، و «آفرینش حوا از دنده چپ آدم» مورد توجه قرار گرفته است. نویسندگان، هدف از پژوهش را، مطالعه ی باز شناسی آراء سعدیه شیخ، بیان کرده اند و عنوان نموده اند؛ که نقد و تحلیل آرای وی را، در مطالعات مستقل دیگری باید پی گرفت. و اما در مقاله پیش رو، نقد آرای سعدیه شیخ، صورت گرفته است.

لازم به ذکر است، که پژوهش حاضر کوشیده است؛ تا به سیر تحول خوانش فمینیستی سعدیه شیخ، بپردازد؛ تا از این رهگذر، منشأ اصلی دیدگاه هرمونتیک سعدیه شیخ، واضح شود و پس از آن، نقد و بررسی دیدگاه وی، صورت پذیرد. این نوشتار، در پی پاسخ گویی به دو پرسش اساسی است؛ که تأثیر آرای فضل الرحمن و محی الدین عربی، بر دیدگاه هرمونتیک سعدیه شیخ، چگونه است؟ تحلیل و نقد خوانش سعدیه شیخ در آیات مربوط به زنان چیست؟

معرفی سعدیه شیخ

سعدیه شیخ، یکی از شخصیت های فمینیسم اسلامی است؛ که دوره دکتری خود را، در رشته مطالعات دین، در دهه ۱۹۹۰، در دانشگاه تمپل فیلادلفیا گذراند. وی، استاد دانشگاه کیپ تاون آفریقای جنوبی است. او که متولد آفریقای جنوبی است؛ شاهد اولین جنبش های ضد تبعیض نژادی بوده، که او را علاقه مند به خوانش قرآن برای ایده های آزادی خواهانه، کرده است. سعدیه شیخ، در دوران میانی به ریشه یابی چگونگی استفاده از ساختارهای جنسیتی، در تفاسیر قرآن می پردازد. و این ساختارها را، به تأیید خشونت خانگی و تجاوز زناشویی علیه زنان در جوامع محلی امروزه، مرتبط می داند. (بدره، ۱۳۹۸، ص. ۱۴۴) زمینه ی تحقیقات او، شامل خوانش هایی از تفاسیر قرآنی، متون عرفانی، مباحث نظری جنسیت در اسلام است. ایشان، حدود ۳۰ عنوان مقاله پژوهشی، در حوزه مطالعات اسلامی و مقالات مندرج در کتب متعدد، منتشر کرده است.

ادبیات پژوهشی سعدیه شیخ در آغاز، همانند دود و بارلاس، متأثر از اندیشه ی روش شناختی فضل الرحمن بوده است. وی، در مقاله ای با عنوان "خشونت تفسیری: نشوز در ایدئولوژی جنسی قرآنی"، می گوید: رهیافتش به تفسیر، متأثر از هویت خود، به عنوان یک فمینیست مسلمان بوده

و در چارچوب چشم اندازهای پیشرو، متأثر از نظریه دو حرکتی فضل الرحمن است. (shaikh؛ ۱۹۹۷، ص ۷۳-۴۹) شیخ معتقد است؛ که تفاسیر قرآن در دوره‌های مختلف، تحت تأثیر نگاه مردسالارانه‌ی جوامع، شکل گرفته‌اند. او مفسران را، واسطه‌ی شکل‌گیری فهم اجتماعی از دین، می‌داند و معتقد است، فهم از قرآن، در خلأ، ایجاد نمی‌شود، بلکه بافت تاریخی و فرهنگی زمان مفسر، بر آن اثرگذار است. به‌عنوان مثال، زمخشری، مفسر اهل سنت، در تفسیر آیه ۳۴ سوره نساء، دلیل قوامیت مردان بر زنان را، تعقل، قوای جسمانی و معنویت بیشتر مردان و ضعف، احساساتی بودن، غیرمنطقی بودن و شهوانی بودن زنان می‌داند؛ که این دیدگاه، تحت تأثیر فرهنگ زمانه اوست. (shaikh؛ ۱۹۹۷، ص ۵۰-۴۹)

شیخ، از واژه‌ی "فمینیستی"، برای توصیف اثرش استفاده می‌کند. او اغلب آزادانه از خودش به عنوان "فمینیست مسلمان"، نام می‌برد و آثارش را، تحت عنوان "هرمنوتیک فمینیستی" (shaikh، ۱۹۹۷، ص ۴-۳) می‌داند.

پس از آشنایی با عرفان اسلامی و به خصوص آثار محی الدین ابن عربی، متوفای ۶۳۸ ه. ق، پردازش‌های فمینیستی سعدیه شیخ، متأثر از زندگی و آثار او گردید. او با عنایت به جهان بینی و معرفت‌شناسی عرفانی، سعی در باز کردن راه‌های عدالت جنسیتی، در جوامع مسلمان معاصر را داشت. شیخ، با استفاده از اندیشه‌ی ابن عربی و رویکرد هرمنوتیک فمینیستی، به تفسیر قرآن و بررسی احادیث و نیز به نقد نظریه‌ی پدرسالاری در سنت‌های معرفتی اسلامی به‌ویژه فقه، می‌پردازد. در یکی از مقالات خود، در سال ۲۰۰۴، به بررسی ساخت‌ها و تعریف‌های مقوله "زن"، در کتاب العلم صحیح بخاری، پرداخته است. (Shaikh، ۲۰۰۴، ص ۹۹-۱۰۸) صوفیه در طی قرن‌ها، روش‌های مفصلی را، برای فهم انسان و جامعه و تحقق تسلیم انسان در برابر خداوند فراهم کرده‌اند. برخی اصول عرفانی، بازاندیشی در پیش‌فرض‌های جنسیتی را، ممکن می‌سازند و به رویکردی مؤمنانه به مسائل جنسیتی در شناخت اسلامی، کمک می‌کنند. نقطه تمرکز این رهیافت، محی‌الدین عربی است، زیرا روایت‌های برابری‌طلبانه در آثار او، امکان به چالش کشیدن گفتمان سنتی اسلامی را، فراهم می‌آورد. شیخ، تطبیق اصول فمینیستی با رهیافت‌های عرفانی خودش را، در کتابی به نام "روایت‌های صوفیانه از صمیمیت، ابن عربی، جنسیت و گرایش جنسی"، آورده است.

عوامل تأثیر گذار بر آرای سعدیه شیخ

در جریان سیر تحوّل آرای سعدیه شیخ در خوانش فمینیستی از آیات مربوط به زنان، به عوامل ذیل می توان اشاره نمود:

الف: تأثیر پذیری از اندیشه روش شناختی فضل الرحمن

سعدیه شیخ در ابتدا از اندیشه‌ی روش شناختی فضل الرحمن تأثیر پذیرفته است. از منظر فضل الرحمن اصول قرآن، پاسخگوی نیازهای معاصر است و اگر آن اصول، با شرایط فعلی همخوانی ندارد؛ اشکال، متوجه روش های سنتی تفسیری است. (Saeed، ۲۰۰۴، ص. ۵۱) وی قائل به شناخت دقیق بافت تاریخی آیات است؛ زیرا هدایت قرآن به شکل زنده، با زندگی دینی، سیاسی، اقتصادی و فرهنگی اعراب زمان نزول وحی، مرتبط است (Saeed، ۲۰۰۴، ص. ۴۷) بنابراین، ساختار زبان شناختی قرآن، الزاماً، مشروط به بافت آن است و ناگزیر به طور مستقیم، در پاسخ به مشکلات آن زمان، در شرایط خاص آنان است. (Saeed، ۲۰۰۴، ص. ۵۰) از آنجا که فضل الرحمن جسورانه ادعا می کند که "خود قرآن هم نمی خواسته است که قوانین عملی اش به معنای دقیق کلمه جاودانی باشند؛ (Rippin، ۲۰۰۱، ص. ۲۴۲) فضل الرحمن اذعان دارد، که قرآن ناگزیر بوده است؛ با توجه به شرایط و محدودیت های بافت نخستین مخاطبانش، سخن بگوید. (Saeed، ۲۰۰۴، ص ص. ۴۹-۵۰)

سعدیه شیخ و دیگر فمینیست های مسلمان، با تاسی به فضل الرحمن، بر اساس بافت مند سازی قرآن و طرح واره توحیدی و خوانش درون متنی، به تفسیر آیات مربوط به زنان پرداخته اند؛ (هدایت الله، ۱۴۰۰، ص. ۳۰) که به تحلیل و بررسی دیدگاه سعدیه شیخ، اشاره می شود:

۱- دیدگاه سعدیه شیخ در بحث ضرب و خشونت

مسأله ضرب زنان، در آیه ۳۴ سوره نساء، به آن اشاره شده است: « وَاللّٰتِی تَخَافُوْنَ نُشُوْرَهُنَّ فَعِظُوْهُنَّ وَاَهْجُرُوْهُنَّ فِی الْمَضٰجِعِ وَاَضْرِبُوْهُنَّ ... و زنانی را که بیم دارید نافرمانی تان کنند، نخست اندرز دهید، اگر به اطاعت در نیامدند، با آنها قهر کنید، و در بستر خود راه ندهید، و اگر این نیز مؤثر نشد بزیندشان » موضوع ضرب زنان، از چالشی ترین مباحث است؛ که توسط فمینیست های مسلمان، مانند مرنیسی، رفعت حسن، عزیزه حبری، آمنه ودود، و اسما بارلاس و سعدیه شیخ و کیشا علی، مورد بازبینی قرار گرفته است. در این مقاله، به تحلیل و بررسی دیدگاه سعدیه شیخ، پرداخته می شود.

سعدیه شیخ، در این جا، تفاسیر سنتی صورت گرفته از آیه ۳۴ سوره نساء را، ناقض نظریه‌ی توحید می‌داند. از منظر وی، «اقتدار خدا و مردان، اگر چه غیر مستقیم، در یک راستا قرار دارند» (Barlas، ۲۰۰۲، ص. ۱۰۶).

بنابراین، همان رابطه‌ی خاشعانه زن با خداوند، در ارتباط زن و شوهر، تکرار شده است. شیخ می‌گوید: «چنین بر داشتی سلسله مراتبی معنوی، شکل می‌دهد که خداوند در رأس آن، مردان به عنوان میانجی در مرکز و زنان... در سطح پایین قرار گرفته‌اند» (shaikh، ۱۹۹۷، ص. ۶۲). تفاسیر آیه ۳۴ سوره نساء، که بر مبنای چنین تصویری ارایه شده‌اند، مفهوم یگانگی خداوند و حاکمیت مطلق او را زیر سؤال می‌برند و بنابراین «مشرکانه» می‌باشند. (shaikh، ۱۹۹۷، ص. ۶۲)

بنابراین، لازم است آیه ۳۴ نساء، این چنین معنا شود؛ که با توجه به خشونت شدید صحابه نسبت به زنان، آیه در مقام محدود نمودن این خشونت است؛ که در شرایط خاصی، قابل اعمال خواهد بود و یا منظور ضرب نمادین است. (هدایت الله، ۲۰۱۴، ص. ۱۵۰)

نقد و بررسی

اولاً: مبنای طرح‌واره توحیدی، به معنای نگاه شرک آمیز به اطاعت زن از مرد، اشکال اساسی در تفسیر سعدیه شیخ است. نکته مهم آن است؛ که اطاعت زنان از مردان، در عرض اطاعت از خداوند نیست؛ تا شرک محسوب گردد؛ بلکه خداوند، با عنایت به تفاوت‌های ذاتی زن و مرد، وظایفی برای آنها تعیین نموده است. تأمین نفقه، بر عهده مردان است و در مقابل بر زنان لازم است، از شوهران خودشان، تمکین نمایند؛ که در صورت نشوز زنان، مراحلی در آیه ۳۴ نساء، در ارتباط با زنان بیان شده است. (جوادی آملی، ۱۳۸۱، ص. ۲۴).

ثانیاً، در پاسخ به این استدلال فمینیست‌های مسلمان باید گفت؛ در قرآن کریم، آیاتی آمده است؛ که اطاعت از پیامبر (ص) و اولی الامر^۱ و پدر و مادر، در کنار اطاعت از خداوند، به صورت طولی قرار دارد و در عرض هم نیستند که بخواهد شرک محسوب شود؛ زیرا مرجعیت مطلق، از آن خداوند است. بنابراین، با توجه به این که، خود قرآن کریم، مسلمانان را ملزم به اطاعت از آنها کرده

۱. نساء: ۵۹.

است؛ پس اگر این طور که فمینیست‌های مسلمان می‌گویند باشد، خود قرآن را باید به عنوان منبعی برای دعوت به شرک دانست.

۲- دیدگاه سعدیه شیخ در بحث «قوامیت»

سعدیه شیخ، در مورد تفسیر واژه ی "قوامیت"، «الرِّجَالُ قَوَّامُونَ عَلَى النِّسَاءِ» در آیه ی ۳۴ سوره ی نساء می‌گوید: این آیه ، خواستار اطاعت زنان از همسرانشان است؛ که در این جا، نظریه ی توحید نقض می‌شود. به نظر شیخ، مشکل اصلی چنین تفاسیری این است؛ که سلسله مراتب زناشویی، که پیشاپیش ناقض توحید می‌باشد و به عنوان مرتبه‌ای از دین داری تجویز می‌شود؛ در حقیقت، سلطه ی تقدس یافته ی مردانه و سلسله مراتب زناشویی، در رابطه ی میان مؤمن مؤنث با خدا ، بسیار برجسته می‌شود . به این ترتیب، اطاعت زن از شوهر، نه تنها مشابه اطاعت او از خدا، بلکه لازمه ی اطاعت او از خداوند هم می‌شود. این عقیده ، بر این «پیش فرض منطبق است که اقتدار خدا و مردان، اگرچه غیر مستقیم، در یک راستا قرار دارند». بنابراین، سعدیه شیخ معتقد است ، تفاسیر صورت گرفته از آیه ی ۳۴ سوره ی نساء را که ارایه شده اند، مفهوم یگانگی خداوند و حاکمیت مطلق او را زیر سؤال می‌برند ، پس مشرکانه اند.

نقد و بررسی

واژه ی "قوامیت" ، از ابعاد مدیریتی خانواده به شمار می‌آید و در آیه ی ۳۴ سوره ی نساء، به آن پرداخته شده و فمینیست‌های مسلمان ، در مورد تفسیر آن به اشتباه افتاده‌اند. به گونه‌ای که امثال کیشا علی ، آن را حالت معامله‌ای دانسته و حمایت مالی مردان از زنان را ، به خاطر دسترسی به جسم زن دانسته است؛ چه در زمینه ی بازخوانی آیات مربوط به نفقه یا ارث باشد، و یا در زمینه ی به عهده گرفتن سرپرستی زن توسط مرد باشد ؛ که وی هر سلطه‌ای که زن در اطاعت مرد درآید را ، در معنای معامله ، بازخوانی نموده است . در اینجا ، توجه به چند نکته ، برای واضح شدن معنای قوامیت، ضروری به نظر می‌رسد :

اولاً: قوامون ، هر گاه با "علی" متعدی شود، به معنای سر پرستی (تکفل) و اهتمام به امور دیگری است.(ابن منظور، ۱۴۰۸، ۵، ص. ۱۹۲) و ملاک قوامیت، وجود تفاوت‌های طبیعی مرد و زن و مسئولیت اقتصادی مردان، در قبال همسرانشان است؛ که در دامنه ی این حکم، دسته‌ای از حقوق و مسوولیت‌ها ، برای مردان تعریف می‌شود. قطعاً هدف مهمی را اسلام در این آیه بیان داشته ، که

بر طبق نیازهای زن و مرد و روحیات آنان، این وظیفه‌ی سخت سرپرستی و کفالت همسر و فرزندانش به عهده‌ی او نهاده شده و نفقه با قوانین ویژه اش که حمایت مالی زن دانسته شده، از مهم‌ترین منابع، برای تأمین همبستگی زن و شوهر و دیگر اعضای خانواده می‌باشد. انفاق مرد به او، احساس کفایت و مفید بودن می‌دهد و قوانین آن، در عین حال که به زن احساس شخصیت و استقلال (برای حفظ دارایی خود) می‌دهد، این مطلب را می‌رساند، که شوهرش برای حفاظت از خانواده و آسایش او تلاش می‌کند. مردان این کوشش را، سندی برای علاقه‌ی خود به همسر و فرزندانشان و مایه‌ی غرور و اقتدار خود می‌دانند. پس قانون نفقه، به عنوان حمایت مالی، به حفظ جایگاه مرد و زن کمک می‌کند. این که زن در ازدواج، از استقلال شخصیتی برخوردار می‌باشد و مرد، مالک زن نیست و نمی‌تواند او را به کارهای خانه، حتی شیر دادن به فرزندش وادار کند، یا حتی به دارایی‌های شخصی او تعرض نماید و یا برای آن تصمیم بگیرد. و با توجه به زحمات زنان برای فرزند آوری و مراقبت از فرزند و شیر دهی، به حکم طبیعت، خداوند خواسته با تأمین نفقه‌ی زن، مرد آسایش و آرامش او را همزمان تأمین کند، که به پایداری نهاد خانواده و وابستگی هر چه بیشتر زن و مرد، کمک می‌کند و این تقسیم کار قانونی در تناسب و هماهنگی با تقسیم کار طبیعی قرار می‌گیرد و دایره‌ی کاملی را تشکیل می‌دهد. (ر.ک: علاسوند، ۱۳۹۰، ص. ۱۵۴) بنابراین، خداوند با بیان قوامیت در آیه‌ی ۳۴ سوره‌ی نساء، و تعیین سرپرست و با اعلام ضرورت اطاعت از همسران، خواسته گوشه‌ای از یک نظم حقوقی، برای پایدار ساختن روابطی سالم در جهت تحکیم بنیان‌های خانواده را، نشان دهد. همه‌ی احکام الزامی و غیر الزامی خانواده، در این جهت اهمیت دارند و به حکم قرآن می‌بایست در چارچوب « معاشرت به معروف » قرار گیرند. با محقق شدن این چارچوب توسط قرآن کریم، از ناسپاسی، تعدی و ستم نسبت به یکدیگر جلوگیری می‌شود. (علاسوند، ۱۳۹۰، ص. ۱۳۱).

ثانیاً، قوامیت حقی است برای مردان که قابل تحدید می‌باشد. چنان که آیت الله جوادی آملی، قوامیت را از یک سو وظیفه دانستند - یعنی آن را تکلیف دانستند - و از سوی دیگر آن را حقی می‌دانند که تحدید پذیر می‌باشد. یعنی زن و مرد می‌توانند با قرار دادن و پذیرش شرط ضمن عقد بر محدود ساختن آن توافق کنند. (جوادی آملی، ۱۳۸۶، ص. ۳۲۶-۳۲۷).

ثالثاً، حکم قوامیت به دو عامل وابسته است؛ که به منزله‌ی ملاک حکم می‌باشند، با دو تعبیر "بما فَضَّلَ اللَّهُ بعضهم علی بعض" .... به دلیل آنکه خدا برخی از ایشان را بر برخی برتری داده و "بما

أنفقوا" ... از اموالشان خرج می کنند ، بیان شده اند. تعبیر اول، اشاره به زیادتی برای مردان، در قیاس با زنان دارد. این معنا ، هنگامی درست است که بگوییم مراد از «بعضهم» مردان و مراد از «بعض» زنان باشد. (علاسوند، ۱۳۹۰، ص. ۱۲۵) در تفسیر "زیادت، آیت الله جوادی آملی ، "فصل" را ، توانایی مرد در مسایل اجتماعی و شمّ اقتصادی و تلاش او ، برای تحصیل مال و تأمین نیازهای منزل و اداره ی زندگی می داند. ایشان این فضیلت را ارزشی نمی دانند، بلکه وظیفه ای اجرایی به حساب می آورند . (جوادی آملی، ۱۳۸۶، ص. ۳۲۶) تعبیر دیگری که در آیه به عنوان «ملاک قوامیت» آمده، انفاق مردان به زنان است. که لزوم انفاق مردان به زنان حکمی شرعی است. آیه، وابستگی دو حکم شرعی را به یکدیگر نشان می دهد؛ که حاکی از نظام مند بودن احکام می باشد. قوامیت مردان ، به وجوب انفاق وابسته شده، نه به خود انفاق، تا اگر زنان انفاق کردند ، حکم قوامیت نیز تغییر نکند. و در مورد این که عده ای می گویند، گاهی زنان در تهیه ی مایحتاج خانواده کمک می کنند، در قوامیت مردان تردید است؛ زیرا ملاک آن (انفاق مردان) در چنین مواردی وجود ندارد. می توان این گونه پاسخ گفت: که از نظر شریعت، نان آوری برای زنان، در شرایط عادی برتری ندارد و کسب در آمد برای زن جایز است و در آمد به دست آمده، در مالکیت آنان است؛ ولی تأمین مخارج خانه و خانواده، وظیفه ی مرد دانسته شده است . در نظام حقوقی اسلام، همواره باید مردان به زنان خود انفاق کنند . پس هم آنان، قوام بر زنان خویش اند. نه آن که مردان، چون زنان را حمایت مالی می کنند، پس دسترسی به جسم زن باید پیدا کنند ؛ چنان که فمینیست های مسلمان استدلال کرده اند. اگر بحث حمایت مالی، فقط برای دسترسی به لذات جنسی مطرح باشد، آیا نیازی به تشکیل خانواده و قرار گرفتن در چارچوب خانواده پیدا می شود تا مرد در قبال هزینه به جسم او دسترسی یابد؟ (علاسوند، ۱۳۹۰، ص. ۱۲۷)

ب : تأثیر پذیری از اندیشه های عرفانی

سعدیه شیخ ، پس از آشنایی با میراث عرفان اسلامی به خصوص آثار محی الدین عربی (متوفای ۶۳۸) ، تلاش می کند تا از رهگذر عرفان ، به هرمونتیک فمینیستی بپردازد و راه هایی برای عدالت جنسیتی ، در دنیای معاصر ، ایجاد کند که در این مقاله پس از اشاره به دیدگاه ابن عربی در مورد جایگاه زن ، به نظرات سعدیه شیخ با بهره گیری از عرفان ، بیان می شود :

۱- زن در نگاه ابن عربی

در آموزه های ابن عربی، به تساوی زن و مرد در معنای هستی شناختی، تأکید شده است و از منظر وی، زن و مرد از نظر انسانی و رسیدن به کمالات معنوی، مساوی هستند (ابن عربی، ۱۲۹۳، ص ۳، ص ۸۷، ۸۹) و زنان نیز می توانند به عالی ترین معارف ربّانی و تعالی باطنی، برسند. ابن عربی آورده است: « هذه كلها أحوال يشترك فيها النساء و الرجال و يشتركان في جميع المراتب حتى في القطبية » (ابن عربی، ۱۲۹۳، ص. ۸۹) یعنی زنان و مردان، در همه ی حالات معنوی مشترک هستند؛ حتّی در رسیدن به مقام قطبیت. وی قائل است، هر چه برای مرد، از مقامات و مراتب و صفات، دست یافتنی است، اگر خدا بخواهد، برای زنان نیز چنین است. ابن عربی، به تساوی زنان با مردان اکتفاء نمی کند؛ بلکه زنان را برتر از مردان ذکر نموده است. وی درباره زنان آورده است: « إن النساء شقائق الذکران فی عالم الأرواح و الأبدان و الحکم متحد الوجود علیهما و هو المعبر عنه بالإنسان و تفرقا عنه بأمر عارض فضل الإناث به من الذکران بحقیقة التوحید فی الأعیان » (ابن عربی، ۱۲۹۳، ص. ۸۷) زنان، به منزله گل های شقایقی در روح و جسم مردان هستند و از نظر اصل وجود و انسانیت، هر دو مساویند و اما به خاطر امر عارضی، زنان بر مردان برتری پیدا می کنند؛ زیرا، حقیقت توحید در اعیان جلوه گر می شود و زنان، محل تکوین و خلق فرزندان هستند؛ پس حقیقت انسان که نشان از خداوند دارد، به واسطه زنان به وجود می آید. تا آن جا که ابن عربی می گوید: خداوند اسم مردان را " المرء " نامیده است و زنان را " المرأة "، به زیادی حروف، که در وقف هاء و در وصل تاء خوانده شود و این نامگذاری، دلیلی بر درجه زنان بر مردان می شود (ابن عربی، ۱۲۹۳، ص. ۸۷). ابن عربی، امامت جماعت را برای زنان جایز می داند: « صحت إمامة المرأة و الأصل إجازة إمامتها فمن ادعی منع ذلك من غیر دلیل فلا یسمع له و لا نص للمانع فی ذلك » (ابن عربی، ۱۲۹۳، ص. ۱، ۴۴۷) اصل این است که امامت او جایز است، پس هر کس، بدون دلیل مدّعی جلوگیری از آن باشد، نباید به او گوش داد و هیچ نصّی برای جلوگیری از آن، وجود ندارد. وی در مورد تشریح سعی صفا و مروه گفته است: « فجعلها الله أعنی جعل فعل هاجر من سعی بین الصفا و المروة و قرره شرعا من مناسک الحج » (ابن عربی، ۱۲۹۳، ص. ۱، ۷۰۸) خداوند، دویدن هاجر بین صفا و مروه را، شرعاً از مناسک حج قرار داد. ابن عربی، در بحث شهادت زنان در محکمه آورده است: « تقوم المرأة فی بعض المواطن مقام رجلین إذ لا یقطع الحاکم بالحکم إلا بشهادة رجلین فقامت المرأة فی بعض المواطن مقامهما ..... » (ابن عربی، ۱۲۹۳، ص. ۳، ۸۹)

در برخی موارد، زن جای دو مرد را می‌گیرد، چون قاضی حکم را جز با شهادت دو مرد نمی‌گیرد. بنابراین در برخی موارد، زن جای آن‌ها را می‌گیرد که قاضی اظهارات او را در مورد آن می‌پذیرد: مثل حائض شدن و قبول گفتار او که این فرزند اوست و قبول گفتن او که حائض است، در این جا نیز مقام دو شاهد عادل نازل شد. وی پس از آن، حضور دو شاهد را، این گونه توجیه می‌نماید: «و إن ذكرت تعلیل الحق فی إقامة المرأتین فی الشهادة مقام الرجل الواحد بالنسیان» (ابن عربی، ۱۲۹۳، ۳، ص ۸۹). اگر توجیه حق شهادت دو زن را، به جای یک مرد از طریق فراموشی بیان کنید، در فرموده ایشان، اگر یکی از آنها خطا کند، یکی دیگری را تذکر می‌دهد. بنابراین حضور شاهد دوم، به خاطر نسیان است و جنبه یادآوری دهنده دارد. سپس ابن عربی می‌گوید که این نسیان، مختص به زنان نیست؛ بلکه هر دو جنس انسانی، احتمال نسیان در آنها وجود دارد. او، آیات و احادیثی را بیان می‌کند که نشان می‌دهند انسان‌ها از نسیان مصون نیستند.

۲- دیدگاه سعدیه شیخ در بحث شهادت زنان در محکمه

سعدیه شیخ، در مورد تعداد شاهدان در محکمه، با قرابت به دیدگاه ابن عربی، اولاً: تساوی شهادت دو زن، با یک مرد را در همه موارد نمی‌پذیرد؛ بلکه در مواردی شهادت یک زن، معادل دو مرد، پذیرفته می‌شود؛ مثل همان موارد که ابن عربی بیان نمود. ثانیاً: ارزش شهادت زنان، بستگی به تجربه و دانش آنها دارد؛ که لازم است قوانین، تحت تأثیر سیاق، زمینه و تجربیات قرار گیرند. (شیخ، ۲۰۰۹، ص ۷۸۱-۸۲۲) وی با این بیان، تعداد شاهدان را باتوجه به بستر زمانی، قابل تغییر می‌داند و برای آن ارزش ذاتی قائل نیست؛ چنان که، برخی دیگر از فمینیست‌های مسلمان، مثل لیلا احمد، بارلاس و آمنه ودود، با توجه به بحث تاریخی، به بازخوانی بحث «شهادت» در آیه ۲۸۲ بقره پرداخته‌اند که به اجمال اشاره می‌شود:

الف: از نظر لیلا احمد، یکی از ویژگی‌های جامعه‌ی اسلامی تا سال‌ها پس از مرگ پیامبر، اهمیت دادن به آرای زنان حتی در موضوعاتی که دارای اهمیت معنوی و اجتماعی بودند (شهادت)، را شامل می‌شد. شنیدن و ارج گذاشتن به نظرات زنان، که به وضوح در رفتار پیامبر، قابل مشاهده است، نشان دهنده نگرش‌هایی بود که بخشی از جامعه را شکل می‌دادند. پذیرش سهم زنان در بیان احادیث، انعکاس روشن همین موضوع است. از نگاه وی، مهم تر از سهم زنان در روایت حدیث، این است که در شهادت دادن، انسان کامل به حساب می‌آمدند؛ نه نصفه و نیمه. یعنی صحابه پیامبر و

تابعین به دنبال آن‌ها می‌فرستادند و شهادت آن‌ها را در موارد متعدّد، برابر با شهادت مردان مطالبه می‌کردند. این واقعیت بسیار مهم است و به توجّه احتیاج دارد. (لیلا احمد، ۱۳۹۴، ص. ۹۸)

ب: آمنه ودود، با توجّه به بافت تاریخی خاصی که در آن زنان ممکن بودند، وادار به دادن شهادت دروغ یا غیر دقیق شوند، اشاره می‌کند. این وضعیت می‌توانست، باعث تبدیل شدن یکی از شاهدان زن به طعمه آسانی برای مردانی شود، که می‌خواستند او را مجبور به پس گرفتن شهادت خود کنند. بنابراین، آیه یک گزاره عمومی یا جهان شمول، درباره‌ی ارزش نسبی مردان و زنان نیست، بلکه به مشکل خاصی در بافت زمان نزول اشاره می‌کند و راه حلّ معناداری، برای آن ارائه می‌دهد. (Wadud، ۱۹۹۹، ص. ۸۶)

نقد و بررسی

اولاً: قرآن بحث شهادت زنان در محکمه در آیه ۲۸۲ سوره ی بقره را، این گونه بیان نموده است: «وَأَسْتَشْهِدُوا شَهِيدَيْنِ مِنْ رِجَالِكُمْ فَإِنْ لَمْ يَكُونَا رَجُلَيْنِ فَرَجُلٌ وَامْرَأَتَانِ مِمَّنْ تَرْضَوْنَ مِنَ الشُّهَدَاءِ أَنْ تَضِلَّ إِحْدَاهُمَا فَتُذَكَّرَ إِحْدَاهُمَا الْأُخْرَى ..... دو نفر از مردان عادل را گواه آرید، و اگر دو مرد نیابید یک مرد و دو زن، از هر که (به عدالت) قبول دارید گواه گیرید، تا اگر یک نفر از آن دو زن فراموش کند، دیگری به خاطرش آورد، و هرگاه شهود را (به محکمه) بخوانند امتناع از رفتن نکنند ...». این بیان قرآن، نص در تعداد شاهدان است و محی الدین عربی هم در مقام توجیه حضور دو زن برآمده است؛ نه این که اصل حضور دو زن را در محکمه در مسائلی از قبیل قراردادهای مالی، قبول نداشته باشد. وی با بیان این که در برخی از موارد، شهادت یک زن هم مورد قبول اسلام است، به این نکته اشاره دارد که دو شاهد زن، نشان گر مفهوم ارزشی برای مردان نیست؛ زیرا در مواردی یک شاهد زن کفایت می‌کند.

ثانیاً: آن چه موجب نگاه متفاوت مفسران فمینیستی از دیگر مفسران اسلامی شده است، مبنای هرمونتیک تفسیری آن هاست؛ که آیا مفسر، متن محور و هدفش کشف مراد متکلم است یا از شیوه هرمونتیک فلسفی تبعیت می‌کند؟ در این روش، دیگر به دنبال فهم متون نیست، بلکه خود، پدیده فهم را به طور فلسفی بررسی می‌کند. مارتین هایدگر، بنیان گذار این نگرش، در اوائل قرن بیستم می‌باشد. این شیوه در هرمونتیک فمینیستی دیده می‌شود؛ زیرا با توجیه به تاریخ مندی بعضی از آیات، در پی تفسیر متن و آن چه از متن به دست می‌آید، نیستند؛ بلکه بر مبنای اصول پذیرفته

شده ی فمینیستی مثل عدالت جنسیتی و برابری زن و مرد ، به تفسیر آیات پرداخته اند . گاه با روش بافت مند سازی تاریخی ، معنای صریح آیه را منحصر به عصر نزول کرده اند و گاه با شیوه طرح واره توحیدی ، هر گونه فهمی به غیر از آنچه با اصول فمینیستی مطابق باشد را شرک عنوان نموده اند، چنان که در آیه ۳۴ نساء بیان شد .

ثالثاً : از آن جا که زنان از لطافت روح و جسم برخوردار هستند ، اسلام برای حضور آنان در دادگاه، شرایطی گذاشته است ؛ تا منازعات در مسائل مالی ، کمتر متوجه زنان باشد. چنان که آیت الله جوادی آملی، اهتمام در امور مالی و معاملات را از شؤون زن نمی داند . ایشان ، علت عدم برابری شهادت دو زن با یک مرد را ، ناقص بودن عقل زنان ندانسته اند، بلکه از نظر ایشان علت حضور هر دو زن در صحنه، به ضعف حافظه و ذاکره برمی گردد، نه به ضعف عقل. و شاید این ضعف حافظه زنان به دلیل مشغول بودن به کارهای خانه، تربیت بچه و مشکلات مادری باشد . لذا ممکن است آن صحنه ای که دیده است، فراموش کند. (تصلُّ) بنابراین ، باید دو تا زن در این جریان حضور پیدا کنند؛ تا اگر یکی یادش رفت، دیگری او را متذکر کند. (تذکر)» در نتیجه، اهتمام در امور مالی و معاملات از شؤون زن نمی باشد. (جوادی آملی، ۱۳۹۸، ۱۲، ص. ۳۴۶)

نتیجه گیری

تأثیرپذیری سعدیه شیخ ، از اندیشه فضل الرحمن و دیدگاه عرفانی محی الدین عربی و بیان سیر تحول آرای وی، از دستاوردهای مقاله پیش رو است. به این بیان که : سعدیه شیخ ، در مرحله نخست با تأثیرپذیری از روش هرمونتیک فضل الرحمن ، تفاسیر قرآن را در دوره های مختلف ، متأثر از نگاه مردسالارانه ، بافت تاریخی و فرهنگی زمان مفسر می دانست. فضل الرحمن ، روش تفسیری دو حرکتی را پایه گذاری نمود . در این شیوه ، در مرحله اول، به متن قرآن و شرایط تاریخی، اجتماعی و فرهنگی زمان نزول آیات باز می گردد و معنای اولیه آن ها را ، در این زمینه درک می کند. سپس در مرحله دوم، این معانی را به زمینه و شرایط معاصر بسط می دهد و آن ها را مجدداً تفسیر می کند؛ تا با چالش ها و مسائل زمان حاضر سازگار باشند. با اعتقاد به این روش، سعدیه شیخ به تفسیر برخی آیات، مانند آیه ۳۴ سوره نساء، پرداخته است. او معتقد است که تفاسیر سنتی این آیه، مانند مفهوم "قوامیت" و "ضرب و خشونت خانگی" ، می توانند باعث تضاد با نظریه توحید و برابری جنسیتی شوند. او این آیه را به صورت سلسله مراتبی معنوی تفسیر می کند، که در آن خداوند در رأس آن و مردان

به عنوان میانجی در مرکز قرار دارند و زنان در سطح پایین‌تری قرار می‌گیرند. در نقد دیدگاه وی گفته می‌شود: پس خود قرآن، که اطاعت از اولی الامر و پدر و مادر را واجب شمرده، باید به عنوان منبعی برای دعوت به شرک محسوب می‌شد.

پس از آن، سعدیه شیخ، تحت تأثیر آموزه‌های ابن عربی و رویکرد هرمنوتیک فمینیستی، به تفسیر قرآن می‌پردازد. براین اساس، در بازخوانی آیه ۲۸۲ سوره بقره، در بحث شهادت زنان در محکمه، سعدیه شیخ با تأثیرپذیری از ابن عربی، تساوی شهادت دو زن با یک مرد را در همه موارد نپذیرفته و در برخی موارد، شهادت یک زن را معادل دو مرد می‌داند. او به این نتیجه می‌رسد که ارزش شهادت زنان، بستگی به تجربه و دانش آنها دارد و قوانین باید تحت تأثیر زمینه و تجربیات قرار گیرند. به عبارت دیگر، تعداد شاهدان بر اساس شرایط زمانی قابل تغییر است و او ارزش ذاتی برای تعداد شاهدان را تأیید نمی‌کند. در تحلیل و بررسی دیدگاه سعدیه شیخ، گفته می‌شود: از آن جا که زنان، برخوردار از لطافت روح و جسم هستند، اسلام برای حضور آنان در دادگاه، شرایطی گذاشته است؛ تا منازعات در مسائل مالی، کمتر متوجه زنان باشد. چنان که اهتمام در امور مالی و معاملات، از شؤون زن دانسته نشده است.

با بیان تأثیری پذیری آرای سعدیه شیخ، در دوره‌های مختلف، تحت تأثیر شرایط اجتماعی و فرهنگی بدست می‌آید که چالش اساسی خوانش‌های فمینیستی در بازتفسیر آیات مربوط به زنان، بر اساس مبانی و اصول فمینیستی است؛ در حالی که عدالت و برابری مورد نظر قرآن، با عدالت و برابری مد نظر فمینیسم تفاوت دارد و از طرفی قرآن، جاودانه هست و نصوص قرآن، غیر قابل تغییر است و با تغییر شرایط سیاسی و اجتماعی تغییر نمی‌کند.

منابع

قرآن

- ابن عربی، محمد بن علی. (۱۲۹۳ق). *الفتوحات المکیه*، ج ۳، قاهره: بولاق
- ابن منظور، محمد بن مکرم. (۱۴۰۸ق). *لسان العرب*. بیروت: دار احیا التراث العربی، ج ۵.
- احمد، لیلا. (۱۳۹۴). *زنان و جنسیت در اسلام، ریشه‌های تاریخی جدال امروزی*. ترجمه: فاطمه صادقی، تهران: نگاه معاصر.
- بدره، محسن. (۱۳۹۸). *گفت و گویی میان فمینیسم و اسلام*. تهران: آرما،

جوادی آملی، عبدالله. (۱۳۸۱ش). مصاحبه با آیت الله جوادی آملی، همایش اسلام و فمینیسم مجموعه مقالات. جلد اول، مشهد: نهاد نمایندگی مقام معظم رهبری در دانشگاه فردوسی.

جوادی آملی، عبدالله. (۱۳۹۸). تسنیم، قم: اسراء، چ ۶، ج ۱۲.

جوادی آملی، عبدالله. (۱۳۸۶ش). زن در آیینی جلال و جمال. چاپ ۱۵، قم: مرکز نشر اسراء.

علاسوند، فریبا. (۱۳۹۰ش). زن در اسلام. ج ۲، چ اول، قم: مرکز مدیریت حوزه‌های علمیه خاوران، نشر هاجر.

هدایت الله، عایشه. (۱۴۰۰). حاشیه‌های فمینیستی قرآن. ترجمه: مرضیه محمص و نفیسه دانش فرد، چ اول کرگدن.

References

- Barlas, Asma. (2002) *Believing Women in Islam: Unreading Patriarchal interpretations of the*. (Quran. Austin, Tex: University of Texas Press).
- Hidayatollah, A. (2014). *Feminist Edges of the Quran*. New York: Oxford University Press
- Rippin, Andred. (2001) "*Muslim: Their Religious Beliefs and Practices*". New York: Routledge.
- Shaikh, sadiyya. (2003) "*Transforming Feminisms*": *Islam, Women, and Gender Justice*. *Progressive Muslim s: on Justice, Gender and Pluralism*. Ed. Omid safin. Oxford: Onewor .
- Shaikh, (1997) "*Exegetical Violence* ": *Nushuz in Quranic Gender Ideology*". *Journal for Islamic Studies*, 17: 49- 73.
- Shaikh, S. (December 01, 2009). In search of al-insān: Sufism, Islamic law, and gender. *Journal of the American Academy of Religion*, 77, 4, 781-822. <https://doi.org/10.1093/jaarel/lfp059>
- Shaikh, S. (January 01, 2004). *Knowledge Women and Gender in the Hadith: a Feminist Interpretation*. *Islam and Christian Muslim Relations*, 15, 99- 108. <https://doi.org/10.1080/09596410310001631849>
- Saeed, A. (2004). *Fazlur Rahman: a framework for interpreting the ethico_ legal content of the Quran*. In Taji- Farouki, S., & Institute of Ismaili Studies. *Modern Muslim intellectuals and the Quran*. Oxford: Oxford University Press in association With the Institute of Ismaili Studies, London.

Wadud, Amina. (1999) *Quran and Woman Rereading the sacred Text from a Womans Perspective*. New York: Oxford University Press, Xviii.
<https://doi.org/10.2307/1051560>